

DE VIERSPRONG: ORGAAN VAN DE HISTORISCHE VERENIGING

ALPHEN AAN DEN RIJN

UITGEGEVEN DOOR DE STICHTING 'DE VERGULDE WAGEN'

18^E JAARGANG NR. 67 MEI 2001

In deze Viersprong

DE POTTENBAKKERS VAN OUDSHOORN

Verder o.a.

**De Raadhuisstraat en zijn bewoners (VIII)
Woningbouwvereniging "Sint Jozef"
Radiocentrale in Alphen**

De pottenbakkers van Oudshoorn

Friezen en Brabanders in De Sniep - 1686-1848

Meer dan anderhalve eeuw, van 1686 tot 1848, stond er aan de Rijn bij Oudshoorn een pottenbakkerij. Geen grote onderneming, wel een heel interessante, die betrekkingen onderhield met pottenbakkerscentra in Brabant en Friesland, maar niet met het nabije Gouda.

Na een inleiding over pottenbakkerijen in de 18e en 19e eeuw gaan we in op de ruzies die de oprichting van het bedrijf met zich meebracht en volgen zo goed mogelijk de lotgevallen van hen die er werkten. Helaas is er nog geen scherf van de productie van de Oudshoornse pottenbakkerij teruggevonden. Toch proberen we een beeld te geven van wat er te koop was. Het afgebeelde aardewerk benadert dat; het is afkomstig uit de verzameling van de auteurs.

De pottenbakkerij van Oudshoorn

Tijdens ons onderzoek naar de 19e eeuwse aardewerknijverheid in Friesland en Gelderland werd tot tweemaal toe via krantenadvertenties onze aandacht gevestigd op de pottenbakkerij van Oudshoorn, waarvan we het bestaan niet kenden. Op 5 november 1822 werd in de Leeuwarder Courant een advertentie geplaatst waarin een pottenbakkersdraaijer voor Oudshoorn werd gevraagd, terwijl de Arnhemse Courant van 6 februari 1827 minder goed nieuws bevatte: het faillissement en de publieke verkoop van het bedrijf (afb. 1 en 2). Dat wordt in de verkoopakte van de Leidse notaris Valk

als volgt omschreven: 'Een hecht en sterk en weldoortimmerd Huis, Erve, Potten- en Pijpenbakkerij en werkhuisen, schuren en verdere getimmerten, staande en gelegen aan den Lagen Rbijndijk in de Sniep onder Oudshoorn, strekkende uit den Rbijn tot aan den Lagen Rbijndijk, nummer 130'.²

De Zuid-Hollandse pottenbakkerijen waren in die dagen geconcentreerd in Gouda en hadden, ook landelijk gezien, een flink marktaandeel. Hoe kon zich in een dorp als Oudshoorn een pottenbakkerij handhaven? Was er een nauwe relatie met Gouda, of juist niet, zoals de advertenties in vreemde kran-

ten eerder doen vermoeden? Redenen genoeg om in het Streekarchief Rijnlands Midden te Alphen aan den Rijn op zoek te gaan naar de geschiedenis van deze pottenbakkerij en een antwoord te vinden op de vragen omtrent de oprichting en de bestaansduur, de pottenbakkers die er gewerkt hebben en - natuurlijk - hun product. Alvorens hiervan verslag te doen volgt wat summier informatie over het werk van de pottenbakker en de belangrijkste, naar herkomststregio te onderscheiden, soorten aardewerk.

Potten en Pottenbakkers

Eeuwenlang hebben pottenbakkers voorzien in de behoefte aan huishoudelijk aardewerk zoals kook- en bakpannen, kannen, voorraadpotten, vergieten, schotels en wat niet al.³ Voorwerpen die we nog steeds gebruiken, maar dan van roestvrij staal, plastic of industrieel vervaardigde keramiek. Pottenbakkers hadden vroeger druk werk en in de meeste steden bevonden zich wel een of meer bedrijven die op ambachtelijke wijze de ruwe klei bewerkten en op de draaischijf de vormen modelleerden, die na gedroogd en geglazuurd te zijn in de oven belandden (afb. 3). In de loop van de 18e eeuw verdwijnen er om allerlei redenen al tal van

met eenige Zangstukjes. a f 1 - 5 - 5 - Men zeze de gunstige Beooraeeling van dit Werkje in de Bydragen tot het
Schoolwezen, van September 1822, en vooral die in het Magazyn voor Onderwys en Opvoeding, IV. deel, 5de stuk
J. Hilverda te Workum in Friesland.

Afb. 1: Personeelsadvertentie uit de Leeuwarder Courant van 2 november 1822.

§ * § Op Zaterdag-den 3. Maart 1827, des avonds ten vijf ure, zal men in het Heeren Logement aan den Burg, binnen Leijden, krachtens autorisatie van den Heer Regter Commissaris in den Boedel van den gefailleerden *JOANNES VAN STEENSEL*, Potten- en Pijpenbakker te Oudshoorn, publiek doen veilen en verkoopen: Een hecht, sterk HUIS en ERVE en POTTENBAKKERY, met WERKHUIZEN, SCHUREN en verdere GETIMMERTEN, staande en gelegen in het Dorp Oudshoorn, aan den Rijn; voorts nog een HUIS en ERVE, met een daar nevens staand en sedert weinige jaren geheel vernieuwd MAGAZYN, mede binnen gemeld Dorp, en nog een HUIS en ERVE, aan de lage zijde van den Rijn, onder de Gemeente van Aarlanderveen, over Alphen. Gemelde perceelen zullen van heden af, des Dingsdags en Vrijdags, op Consent-billet van den Procureur Mr. *A. A. DILLIE*, of den Notaris *J. VALK*, te Leijden, en daags vóór of op den Verkoopdag, zonder zoodanig Billet, kunnen worden bezigtigd; zijnde inmiddels informatie te bekomen ten Kantore van den opgemelden Notaris.

Afb. 2: Aankondiging van de faillissementsverkoop in de Arnhemse Courant van 6 februari 1827.

we wezen al op het namaken elders - kan een 'Fries' stuk ook in Gouda gemaakt zijn, en een 'Gouds' stuk in Friesland. En wat te denken van de pottenbakker van Oudshoorn, die in 1822 in Friesland op zoek ging naar vreemde werklieden? Was dit een incident of traditie?

De geschiedenis van de Oudshoornse pottenbakkerij, zo zal blijken, is een juweeltje, en niet alleen interessant voor de Alphenaren, maar ook een verrijking van het beeld dat we ons proberen te vormen van het ambacht in het algemeen.

De oprichting in 1686

De oprichting van de pottenbakkerij in Oudshoorn in 1686 is niet het initiatief geweest van een anonieme ambachtsman, maar van Cornelis de Vlaming, de ambitieuze ambachtsheer van Oudshoorn en Gnephoek. Omdat er meteen ruzie over ontstond is er het nodige vastgelegd, immers: wie kijft die schrijft. Cornelis de Vlaming was oud-burgemeester van Amsterdam en toen hij het ambt van ambachtsheer erfde van zijn vader Dirk was hij vastbesloten van het nietige dorp Oudshoorn iets heel moois te maken. Daar had hij ook alle belang bij: door mensen en bedrijvigheid aan te trekken vergrootte hij de kring van belastingbetalers. Een van zijn grote succes-

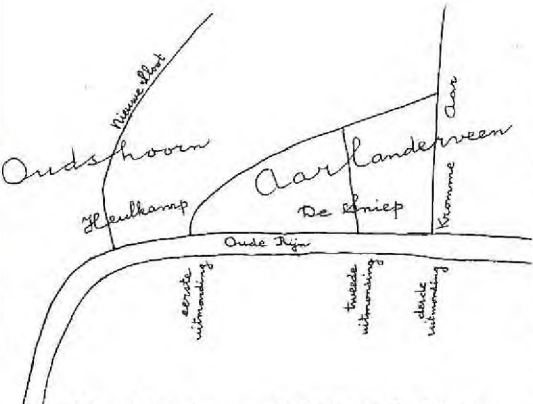
bedrijven. Aan de andere kant wordt het regionale en landelijke afzetgebied van met name de Friese en West-Brabantse pottenbakkers uitgebreid; hun succesrijke producten worden in toenemende mate door het hele land verkocht maar ook nagemaakt! Aan het begin van de 19e eeuw zijn in enkele regio's, met name in Overijssel en Groningen, bijna alle pottenbakkerijen verdwenen, maar ook in een stad als Leiden, om wat dichterbij huis te blijven, is er dan geen enkele meer over. Toch zijn er later in de 19e eeuw weer kansen in de aardewerksector voor wie zich toelegt op een vernieuwd assortiment. Juist in de omgeving van Leiden, in Hazerswoude en Zoeterwoude, vestigen zich nieuwe, moderne ondernemers. Ze maken o.a. suikervormen voor de suikerraffinaderijen, loodwitpotten voor de verfindustrie, draineerbuizen, terracotta, d.w.z. tuin- en bouwkeraamiek en vooral heel veel bloempotten voor de sterk expanderende tuinbouw.

De studie van de Nederlandse aardewerknijverheid is uitermate boeiend, ook in de 19e eeuw, waarin degenen met de beste overlevingsstrategieën aan het langste eind trekken. Iedere provincie, en daarin weer elke afzonderlijke pottenbakkerij heeft zijn eigen karakter en geschiedenis. Helaas is er van al het potgoed maar een fractie bewaard gebleven, en doordat - op enkele uitzonderingen na - het aarde-

werk nooit van een merk of stempel werd voorzien is het, tenzij er toevallig aanvullende informatie beschikbaar is, vaak moeilijk de herkomst van een stuk vast te stellen. Dat neemt niet weg dat de belangrijkste categorieën aardewerk, het Brabants (Bergen op Zoom en Oosterhout), het Fries en het Gouds, als soort genoeg herkenbaar zijn. Maar door het losraken van deze genres van hun plaats van oorsprong -

Afb. 3: Pottenbakker aan het werk; pentekening van J.C. van Neervoort; particulier bezit.

Afb. 4: Ligging van de Sniep in Oudshoorn.

sen is nog altijd zichtbaar: het stichten van een eigen kerk in Oudshoorn in 1665. Voor de identiteit van het dorp was dat van groot belang, al zal het feit dat een deel van de kosten op de burgers werd afgewenteld het enthousiasme hebben getemperd.

Acht jaar daarvoor had De Vlaming een stap gezet die van directe betekenis is voor ons verhaal: de aankoop in 1657 van de Sniep, een driehoekig stuk grond langs de Rijn dat tot het ambacht Aarlanderveen behoorde en dat hij zijn neef Pieter Nooms, ambachtsheer aldaar, wist te ontfutselen.⁴ Het gaat om 'seeker snijpje ofte gedeelte van weynigh landts, ende eenige huysen, strekkende van het voorsz. Aerbruggetje off tot de jurisdictie van Oudshoorn ende Gnepbouk'. De Sniep wordt - in termen van nu - begrensd door de Rijn tussen de Hooftstraat ter hoogte van de Van Eeghenstraat en de Aarbrug (afb. 4).

Met de Sniep verwierf De Vlaming het windrecht en hij liet er meteen molens bouwen. Ook in de stichting van de pottenbakkerij in de Sniep, tussen de Dorpsstraat en de Rijn, had hij de hand, al trad hij niet zelf als ondernemer op. Dat deed de Amsterdammer Abraham Ulenbroek, waarschijnlijk een relatie van de oud-burgemeester, die eind 1686 een bestaand pand met schuur - thans Hooftstraat nrs. 233 t/m 243 - kocht en dat als pottenbakkerij inrichtte⁵ (afb. 5). Hij is niet zelf achter de draaischijf gaan zitten - hij bleef in Amsterdam - en zal een vakman hebben ingehuurd voor het eigenlijke werk. We weten helaas niet wie.

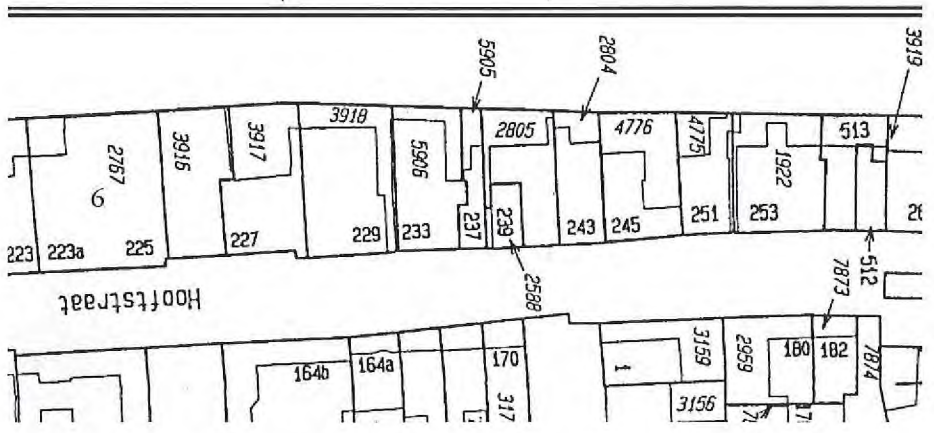
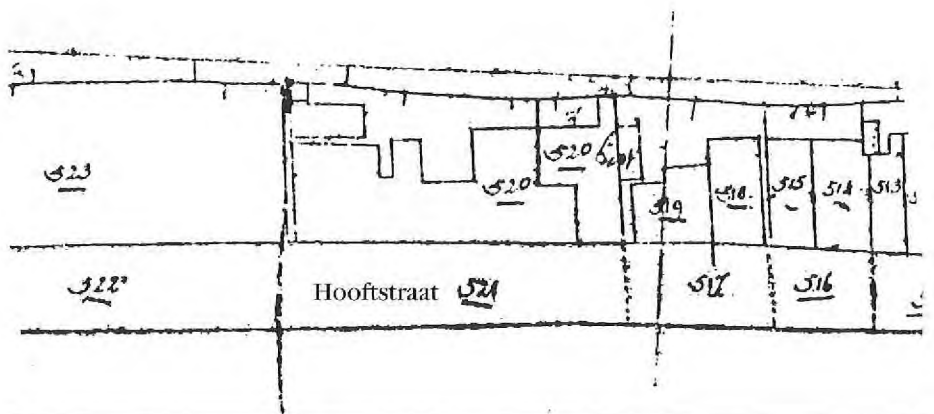
Het stadsbestuur van Gouda reageerde onmiddellijk en stelde dat De Vlaming het recht niet had de vestiging van een

pottenbakkerij op het platteland toe te staan. Men beriep zich op een belegen edict van Keizer Karel - toen graaf van Holland - uit 1531, waarin stond dat allerlei ambachten en negotiën die binnen de steden werden uitgeoefend op het platteland niet nieuw mochten worden opgericht. Gouda concludeerde: *'gelijk men dan ook nooit en heeft gesien, dat ten platten lande een pottenbakkerije opgesteld is geweest'*.

Cornelis de Vlaming reageerde zoals het een door de wol geverfde bestuurder betaamt. Hij maakte de zaak ijlings aanhangig bij het Hof van Holland en wachtte niet tot Gouda dat deed.⁶ Hij verlangde dat Gouda de eis terugnam, zijn rechten erkende en de kosten van de gerechtelijke procedure betaalde. Want, zo redeneerde hij, hij was bevoegd alle neringen en handwerken toe te staan *'die niet bij placcaate van den landen verboden zijn'*. Het Hof van Holland zat er mee. Men liet de partijen en hun advocaten enkele keren opdraven en kwam op 28 januari 1687 met een uiterst beknopte uitspraak: . . . het Hof *'verklaert datter voor de eysers in 't selve cas geen provi-*

sie en valdt'. Met andere woorden: het stadsbestuur van Gouda hoefde de bevoegdheden van De Vlaming niet te erkennen en ook geen gerechtelijke kosten te betalen. Maar de eerste pottenbakkerij die in het gewest Holland buiten de steden is opgericht, werd niet verboden en werkte vlijtig voort. En daar was het Cornelis om begonnen.

Ulenbroek houdt het na ruim acht jaar voor gezien en verkoopt op 2 mei 1695 de pottenbakkerij voor f 680,- aan Nicolaas Lachtropius. Die verkoopt het bedrijf binnen twee weken weer door voor 850 gulden en 50 stuivers. Deze Nicolaas Lachtropius was niet zo maar een naamloos - zij het handig - zakenman, maar een Alphense kunstschilder, bekend om zijn bloemstillevens. Hoewel hij in elk handboek over zeventiende-eeuwse schilderkunst vermeld wordt, is er over zijn leven opvallend weinig bekend; zelfs simpele gegevens als jaar en plaats van geboorte en overlijden ontbreken. Wel weten we dat hij als schilder werkzaam was tussen circa 1650 en 1700,

Afb. 5a en b: De pottenbakkerij aan de Oude Rijn te Oudshoorn, C. sectie 520, kadastrale atlas uit 1832 (bovenste kaart). Thans is dit Hooftstraat, huisnummers 233-243 (onderste kaart).

eerst in Amsterdam en daarna in Alphen. Processtukken uit 1689 bevatten interessante informatie. Hij procedeerde toen tegen de erfgenamen van Pieter Soetens te Den Haag, in leven penningmeester van de acht Westsluizen van Delfland. Soetens was hem de flinke som van 500 gulden schuldig voor het beschilderen van een koets en had, toen hij overleed, nog een aantal niet betaalde schilderijen in huis. Lachtropius had gehoopt via Soetens klanten te werven: *'... doordien hy zyn verblyf te Alphen hield en weynig gelegenheyt om tot syne konst aldaer liefhebbers te connen vinden, in consideratie, ten buyse van den voorsz. Mr Pieter Soetens veel luyden van fatsoen quamen ...'* De beschrijving van de schilderijen illustreert zijn favoriete genre, bloemstillevens, vaak gelardeerd met slakken, torren en andere enge beesten: *'een stuckje met kruyden en slangen geschildert ...; een nette geschilderde blompot ...; een distelie (distilleerkolf) met twee flesges daer iets raers in geschilderd was ...'* Beweerd wordt dat Lachtropius in Alphen of Zwammerdam als brouwer werkzaam is geweest. Wellicht kan nader archiefonderzoek opheldering verschaffen.^{6a}

De koper van de pottenbakkerij was de Goudse pijpenmaker Arij Anderies de Vos. Wie was De Vos en wat wilde hij met een pottenbakkerij buiten

Afb. 6: 18e eeuwse gebruiks aardewerk. Dit is het soort aardewerk dat Jan van Wiert en Sjakel van Giften hebben gekocht. Helaas is van de Oudshoornse productie niets teruggevonden.

Gouda? Arij de Vos legde in 1692 de meesterproef af voor het pijpmakersgilde. Hij trouwde in 1707 met Clara van der Starre, een pottenbakkersweduwe, en overleed op 18 juni 1754.⁷ Meer is er tot dusver niet over hem bekend en over de achtergronden van deze transactie kunnen we slechts speculeren. Wilde hij, zoals decennia later enkele collega's, onder het strenge regime van het gilde uit en zocht hij bui-

ten de stad een plek waar de lonen misschien wat lager waren of waar met merken en kwaliteitseisen gesjoemeld kon worden? We weten het niet. Wellicht moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat er in Oudshoorn al vroeg pijpen zijn gebakken en, wie weet, ook wel gemaakt.

Jan Aertz van Wiert

Na een jaar verkoopt De Vos de pottenbakkerij aan Jan Aertz van Wiert en dat is de eerste eigenaar die in het bedrijf werkt en er woont, en niet alleen als geldschieder en manager optreedt. Van Wiert, afkomstig uit Utrecht, is het jaar daarvoor, op 8 mei 1695, in Oudshoorn getrouwd met Grietje Corse van der Aer, een meisje uit de Sniep. We mogen aannemen dat hij toen al enige tijd in het bedrijf werkte, waarschijnlijk al onder Ulenbroek. Bij de overname verschaft Arij de Vos hem een hypotheek; dat kan er op wijzen dat er zakelijke betrekkingen tussen hen zijn blijven bestaan. Begin 1709 overlijdt Grietje van der Aer en Van Wiert hertrouwt kort daarop, op 23 april, met Klara Jacobsd. van Heusden, eveneens wonend in de Sniep. Wat Jan van Wiert voor aardewerk gemaakt en verhandeld heeft, hebben we niet kunnen achterhalen. Toen Grietje overleed is er ter vaststelling van het erfdeel van de kinderen

Afb. 7: Oosterhouts versierd aardewerk uit het eind van de 17e en uit de 18e eeuw. De grote schotel en de tuitpot zijn bodemvondsten uit Zevenhoven.

wel een boedelinventaris gemaakt, maar die is niet bewaard gebleven.⁸ Jan zal het vak in Utrecht geleerd hebben en in die trant verder hebben gewerkt.

Op 16 juni 1732 overlijdt Jan Aertz van Wiert. Klaartje van Heusden zet het bedrijf voort, wat in de 18e eeuw heel gewoon is. Zij zal een belangrijk aandeel hebben gehad in de organisatorische en commerciële kant van de bedrijfsvoering, maar was voor andere zaken aangewezen op personeel. Een vrouw bij het stoken, glazuren of achter de draaischijf was tot in de 20e eeuw ondenkbaar. Maar er was een bekwame meesterknecht: Sjakel Pieters van Giften, afkomstig uit Bolsward en al jaren in Oudshoorn werkzaam. Hij

Sjakel van Giften⁹

In 1742, tien jaar na de dood van haar man, verkoopt Klaartje van Heusden de pottenbakkerij aan Sjakel van Giften.¹⁰ Dat betekende niet dat zij zich uit alle zaken terugtrok. Ze stelde als voorwaarde dat ze nog vijf jaar in het huis mocht blijven wonen, zij het dat er voor de pottenbakkerij een bedstee op zolder (voor een knecht) beschikbaar was. Verder mocht Van Giften gedurende die periode geen ander aardewerk verkopen dan wat hij zelf geproduceerd had. Klaartje hield dus de winkel aan en verzekerde zich op die manier voor enige jaren van bezigheden en een inkomen. Bij een pottenbakkerij hoorde vaak een winkel, waar behalve het eigen product ook

oven en, omdat veel pijpenmakers geen eigen oven hadden, lieten ze dat doen bij een pottenbakker. Sjakel wordt in 1743 vermeld in een inventaris van de Alphense pijpenmaker Jan Joosten Proost, die hem nog bakloon schuldig was.¹¹ Andere pijpenmakers uit Alphen en Aarlanderveen zullen eveneens een beroep op hem gedaan hebben. Hij rekende als bakloon zeven stuivers per pot; naast het eigen aardewerk en de omzet van de winkel zal dit een derde pijler van zijn bedrijf zijn geweest. Ook in Oudshoorn zelf werden pijpen gemaakt, zoals blijkt uit een dorpsbeschrijving uit 1745 van Thomas Burghardus de Bok, secretaris van het ambacht.¹²

Sjakel van Giften en zijn vrouw Anna van Panser hadden geen kinderen en toen Sjakel in 1762 overleed ging Anna op zoek naar een overnamekandidaat. Het werd de jeugdige pottenbakker Gijsbert van Steensel.

Gijsbert en Joannes van Steensel

Een klein jaar na het overlijden van Sjakel van Giften draagt Anna van Panser de pottenbakkerij over aan Gijsbert Pieters van Steensel en diens vrouw Maria van Gils.¹³ Over hun herkomst werd daarbij niets vermeld. Dankzij het feit dat ze, net als hun voorgangers, in Oudshoorn bleven en er overleden, vonden we in de overlijdensakte van Maria (1819) Oosterhout als haar geboorteplaats vermeld en dat is buitengewoon verrassend. Zowel Gijsbert als Maria werden daar gedoopt, respectievelijk in 1735 en 1738, en ze gingen er in 1763 in ondertrouw. Hun huwelijksdatum is niet aangegeven, maar we nemen aan dat ze er ook getrouwd zijn en kort daarna naar Oudshoorn zijn vertrokken.

Wat is er bijzonder aan Oosterhout? Het was, net als Bergen op Zoom, eeuwenlang een toonaangevend centrum van aardewerkproductie. In de 18e eeuw waren er meer dan 20 pottenbakkerijen die in gildeverband samenwerkten. Hun afzetgebied reikte tot Zeeland, Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en verder. In de 19e eeuw handhaafden de Oosterhoutse pottenbakkers zich aanvankelijk redelijk; tegen het einde van de eeuw was er nog slechts een handvol bedrijven over. Over het 19e eeuwse Oosterhout zijn we door eigen onderzoek redelijk geïnformeerd,¹⁴ maar we missen de

Afb. 8. Oosterhouts aardewerk uit de 19e eeuw: doofpot, vergiet, tuitpot en kan.

was in 1724 getrouwd met de uit Alphen afkomstige Anna Dirks van Panser, weduwe van Cornelis Jansz van Leeuwen, en zal dus enige tijd daarvoor bij Jan van Wiert in dienst gekomen zijn.

Het is opmerkelijk dat al vroeg in de 18e eeuw Friese pottenbakkers ver van huis werk vonden. Hoe werkte in die dagen, toen er nog nauwelijks kranten waren, de communicatie tussen aanbieders van en vragers naar werk? We vermoeden dat schippers, die aardewerk vervoerden en er vaak ook in handelden, daarbij een rol speelden.

aardewerk van elders werd verkocht, evenals Keulse potten en kruiken, en een luxer assortiment als Delfts en Engels aardewerk, porselein en glas (afb. 6).

Sjakel van Giften is de eerste eigenaar waarvan we zeker weten dat hij ook pijpen gebakken heeft. Deze pijpen werden door pijpenmakers gemaakt van geïmporteerde witbakkende klei (nu nog steeds pijpjaarde genoemd) en, als ze gedroogd maar nog niet gebakken waren, kunstig werden opgestapeld in hoge ronde aardewerken potten, de zogenaamde pijpenpotten. De pijpen gingen met pot en al in een

Afb. 9: Grote kookpan en theelichtje met het merk van de Oosterhoutse pottenbakker I.F. Willems; eerste helft 19e eeuw.

aansluiting met de vroege 18e eeuw. We kunnen daardoor niet vaststellen of de naam Van Steensel in die periode al met het ambacht verbonden was; in de 19e eeuw is de naam ons ook niet bekend. Mogelijk bood Oudshoorn een uitgelezen kans aan een vakbekwame pottenbakkersknecht om zich zonder de beperkingen van het Oosterhoutse gilde een eigen bedrijf te verwerven. Wie geen zoon van een gevestigde pottenbakker was en zich zelfstandig wilde vestigen, moest een hoger bedrag betalen aan het gilde, dat er bovendien voor waakte dat het aantal bedrijven te groot werd en daarmee de spoeling te dun.

Met Van Steensel is waarschijnlijk de productie van Oosterhouts aardewerk in Oudshoorn gestart. De afb. 7 en 8 geven een indruk van dat genre. Gijsbert van Steensel overleed in 1807, 71 jaar oud, in een periode van teruggang voor de bedrijfstak. Er werd in 1808 een landelijke enquête georganiseerd, waarin eigenaren van bedrijven werd gevraagd de 'vorige staat' met de 'tegenwoordige staat' te vergelijken en ideeën voor verbeteringen ('redres') aan te geven.

Pottenbakkers klagen alom steen en been over de zeeoorlog die hen belemmert bij het inkopen van materialen (met name lood), over de belastingen (de 'impost') en de vele vreemde kooplieden, vooral uit Duitsland, die

langs de deuren gaan met goedkoop buitenlands potgoed. De 'tegenwoordige staat' wordt algemeen als 'kwijnend', de 'vorige staat' als 'bloeiend' gekarakteriseerd.¹⁵

Na het overlijden van Gijsbert neemt zijn zoon Joannes, 33 jaar oud en al jaren in het vak, de pottenbakkerij over; zij het dat hij pas in 1814 de gebouwen van zijn moeder koopt.¹⁶ Met hem betreden we de 19e eeuw, een periode waarover we meer informatie heb-

ben. Zo zijn er van enkele jaren de registers van patentschuldigen bewaard gebleven; het vroegste dateert van 1808. Joannes van Steensel wordt als pottenbakker aangeslagen, zijn zus Johanna als naaister en zijn moeder Maria van Gils als winkelierster. Omdat ze behalve glas, porselein en aardewerk ook thee, tabak, chocolade, zout en zeep verkoopt, krijgt ze een dubbele, later zelfs een drievoudige aanslag, al blijft het bedrag van f 4,- (voor 1810) ver onder de f 14,- die haar zoon moet betalen.

In het register worden ook pottenbakkersknechten genoemd, die we later nog zullen tegenkomen. Het zijn Jan Kalmeijer, uit Woerden afkomstig, Jacobus Obree en Jan Cornelisse uit Oudshoorn en Johannes van Dun, waarschijnlijk uit Oosterhout.¹⁷

Een boedelinventaris uit 1820

Joannes van Steensel, geboren en getogen in Oudshoorn, trouwde in 1804 met de Alphense Petronella Belt. Zij stierf al in 1819 en liet haar man vier dochtertjes na, tussen de 3 en 12 jaar oud. Dat betekende dat er een voogd over de minderjarige kinderen moest worden aangesteld; dat werd haar broer, de bouwman Jan Ariese Belt. Ook werd de boedel geïnventariseerd door de notaris, zodat ieders erfdeel kon worden berekend en veiliggesteld.¹⁸

Een boedelinventaris is een goudmijn

Afb. 10: Bergen-op-Zooms aardewerk uit de 19e eeuw: doofpot, komfoor, slachtbak, kookpan en braadpan.

tabel 1 - Eigenaren van de pottenbakkerij te Oudshoorn

09-11-1686	Abraham Ulenbroek uit Amsterdam koopt een huis in de Sniep en begint er een pottenbakkerij, op initiatief van Cornelis de Vlaming. Het stadsbestuur van Gouda poogt tevergeefs dit te verhinderen.
02-05-1695	Nicolaas Lachtropius koopt de pottenbakkerij van Ulenbroek.
14-05-1695	Arij Anderies de Vos , pijpenmaker te Gouda, koopt de pottenbakkerij van Lachtropius.
01-05-1696	Jan Aertz van Wiert koopt de pottenbakkerij van De Vos en neemt bij hem een hypotheek op. Van Wiert is afkomstig uit Utrecht en is de eerste eigenaar-vakman.
16-07-1632	Van Wiert overlijdt; zijn weduwe Klara Jacobsdochter van Heusden zet het bedrijf voort.
02-05-1742	Sjakel van Giften , afkomstig uit Bolsward en al voor 1724 in de pottenbakkerij werkzaam, koopt het bedrijf van Klara van Heusden.
10-11-1763	Gijsbert van Steensel uit Oosterhout koopt de pottenbakkerij van de weduwe van Sjakel van Giften.
31-12-1814	Joannes (Jan) van Steensel koopt de pottenbakkerij, die al jaren door hem gerund wordt, van zijn moeder Maria van Gils, eigenares sinds het overlijden van Gijsbert in 1807.
15-09-1826	faillissement Joannes van Steensel.
03-03-1827	Leendert Kalkoven , notaris, burgemeester van Oudshoorn, lid van Provinciale Staten, koopt de pottenbakkerij uit de failliete boedel. Zijn neef Egbert Dirk Kalkoven krijgt een functie in het bedrijf; Van Steensel blijft bedrijfsleider.
mei 1841	Joannes van Steensel vertrekt naar Alphen.
27-07-1848	Leendert Kalkoven overlijdt; Egbert Dirk, beoogd erfgenaam, sluit de pottenbakkerij, en houdt alleen de winkel aan.
19-06-1849	De erfenis van Leendert Kalkoven wordt afgewikkeld; de inmiddels gesloten pottenbakkerij wordt toegewezen aan Egbert Dirk Kalkoven . Hij verkoopt zijn bezit in 1852 en vertrekt naar Haarlem.

voor de onderzoeker en deze is dat zeker, omdat ze niet alleen inzicht geeft in de welstand van de huishouding, maar ook de winkel- en fabrieks-goederen beschrijft en waardeert, en lijsten verschaft van alle debiteuren en crediteuren. Zo krijgen we voor het eerst een gedetailleerd inzicht in de bedrijfsvoering van de pottenbakkerij. De inventaris begint met een opsomming van alles wat zich in het huis bevindt: meubels, kleding, keukengoed, goud en zilver, etc. en het geheel maakt een redelijk welgestelde indruk. Petronella moet veel naaiwerk hebben verricht, want er ligt voor tientallen guldens aan lappen stof. Voorts bezat ze wat sieraden: ringen, kettingen en een gouden hoofdbeugel.

De winkel

De winkelvoorraad beschrijven we wat uitvoeriger. Er zijn twee hoofdgroepen te onderscheiden: het Engelse en het Delftse aardewerk. Engels aardewerk is sinds ca. 1750 in toenemende mate populair in Nederland en vormt, door zijn kwaliteit en assortiment, een welkome aanvulling op een geduchte concurrent van het fabrikaat van de pottenbakkers en van de faiencefabrieken uit Delft en Friesland. Vooral het 'roomcouleurd' goed van Wedgwood

en anderen was zo geliefd, dat Nederlandse bedrijven, o.a. in Delft, gepoogd hebben het na te maken. Engels aardewerk hoeft dus niet per se uit Engeland te komen. Joannes had in zijn winkel flinke hoeveelheden in voorraad: honderd dozijn borden, 20 dozijn schalen, voorts, in wat bescheidener aantallen, 'soeptari-

nen, aardbeyentestjes, boterschotels, theepotjes, serviesen, theegoed en kommetjes', alles opgeteld meer dan 3000 voorwerpen, ter waarde van f 285,50. Vervolgens het Delfts, dat bestond uit 200 dozijn borden, 100 dozijn 'bakken', 70 dozijn kommetjes, 30 dozijn theegoed, veertig dozijn boterschotels en nog wat kleingoed. Ook hiervan dus vele honderden stuks, met een waarde van f 187,-. Op de zolder bevonden zich nog diverse goederen, waarvan de herkomst niet is genoemd, maar ook 50 dozijn 'wit Vries'. Met deze in Friesland onbekende term is waarschijnlijk een partijtje Friese faience bedoeld, afkomstig uit Makkum of Harlingen. Het zullen blauw gedecoreerde schotels geweest zijn, maar de grondkleur was witte tinglazuur en de term 'wit Vries' onderscheidt ze van het bruin of groen geglazuurde Friese pottenbakkersgoed, dat ook verkocht werd.

Het aardewerk 'in de schuren en lootsen'

De opsomming is niet zó uitgebreid dat we haar niet in zijn geheel kunnen weergeven. Het betreft:

1. 1400 *worp Oosterhouts op vierhonderd guldens*
2. *aan Bergs voor twee honderd guldens*
3. *aan Vries voor twee honderd en tien guldens*
4. *een party kruiken op tien guldens*

Afb. 11: Fries aardewerk uit de 19e eeuw: gevlekte kan, vergiet, melkpot, doofpot en oorkom.

N° 319.

Van de Welldel. Gestronge Heeren.
den President en Deykers bij de Regtbank
van eersten aanleg zitting Raadkamer te Leiden,
als waarnemende de zaken van Hoophandel.

Geeft met schuldijsen eerbied te kennen Johannes van Steensel,
Pottenbakker wonende te Oudshoorn in N° 330 en als zodanig behoer-
lijk gepatenteerd blijkens acte van patent uitgegeven door de Regering
van Oudshoorn in dato den vijftienden Junij 1800 een bewijst N° 300.
Diet hij supplicent de onverzorgtheid gehad heeft om voorzeker
Hendrik Joseph Deyken, weeshouder wonende aan de lage zijde onder
Aarlanderdean, te accepteren of in betaling te nemen en te endorseren
eenige vissebbrieven ten mantient, voor zowel hij zich twintig van
N° 300 twee honderd een en dertig guldens.

verlagen het aantal stuks per worp,
vergeleken met simpele stukken van
dezelfde grootte. Om het nog ingewik-
kelder te maken, verschilt de worp per
regio: de Friese is de kleinste, de
Bergse en de Oosterhoutse ontlopen
elkaar niet veel en zijn twee maal zo
groot en dus twee maal zo duur, en de
Goudse worp zit daar tussenin.

Ging een Oosterhoutse of Goudse pot-
tenbakker Fries aardewerk maken of
omgekeerd, dan hanteerde hij de bij-
behorende worp. In pottenbakkerijen,
groothandels en winkels werden tot in
de 20e eeuw vaak drie verschillende
'worpen' gehanteerd. Aardewerk werd,
met uitzondering van kindergoed - ser-
viesjes e.d. - en bijzondere stukken
niet per aantal maar per worp afgere-
kend. Alleen de particuliere klant be-

Afb. 13: Het aardewerk in schuur nr. 1,
zoals beschreven in de boedelinventaris
van 1826: tuitpotten, plat Oosterhouts
(schotels), Bergsche schitten
(kookpannen), zwart conforen Oosterhouts,
melktesten, Goudse bloembakken,
Oosterhoutse sluitpannen, Friese
deksels, Bergsche potten en vuurkommen.

Afb. 12: Gedeelte van een brief van Joannes van Steensel van 28 september 1826,
waarin hij de rechtbank te Leiden verzoekt hemzelf en Hendrik Deyken failliet te verklaren.

- 5. aan Muylands voor dertig guldens
- 6. aan Santes voor honderd guldens
- 7. zevenhonderd worp uit de (eigen)
fabriek op twee honderd guldens.

In de inleiding is al gewezen op de
belangrijkste aardewerkproducerende
regio's van die dagen, te weten Noord-
Brabant, Friesland en Gouda. We tref-
fen hun producten hier aan, met uit-
zondering van het Gouds, als
handelsvoorraad van Van Steensel.
De term 'worp' die gebruikt wordt als
aanduiding van een hoeveelheid aard-
dewerk vraagt enige toelichting. Een
worp is in beginsel een bepaalde hoe-
veelheid klei. Wordt daar één grote pot
van gedraaid dan is dat een worpse
pot. Van kleinere potjes gaan er twee,
drie of meer uit een worp. Maar behal-
ve de hoeveelheid klei telt ook de prijs
van de grondstof. Wordt een pot of
een vergiet van witte klei gemaakt, die
duurder is dan de rode, dan gaan er
minder van in een worp, ook al is de
maat dezelfde. Ook de bewerkelijk-
heid van een voorwerp, dus het ar-
beidsloon, speelt mee: tuiten, gaten,
oren, poten verhogen de prijs, d.w.z.

nig wederen Rommeting
In de Schuur N° 1
Vier en Veertig Worp Fries potten
Acht en Vyftig Worp plat Oost. houts
Negen en Vyftig Worp Bergsche schotten
Vyftig Worp Zwart Conforen Oost. houts
twee honderd en dertig Melktesten
Vyftig Goudse Bloem Catothen met tuit
twee en twintig Oost. houts sluitpannen
Acht en Veertig Worp Fries de Dekfels
Vier Bergsche Potten
Dertien Vuur kommen
In de Schuur N° 2
Vierteen honderd Worp plat en Oost
Pouls

taalde per stuk.

Uit het bovenstaande lijstje is de Oosterhoutse worpprijs te berekenen: 1400 worp voor f 400,- is ruim 28 cent per worp. De Friese worpprijs in die dagen is ongeveer 13 cent. Het verbaast niet dat de Van Steensels, met hun Oosterhoutse achtergrond, veel Oosterhouts in huis hadden en het naar alle waarschijnlijkheid ook zelf maakten. Immers, de genoemde 700 worp uit de eigen fabriek staat genoteerd met de Oosterhoutse worpprijs. Gezien de zeer strikte prijsverschillen kan dat niet anders betekenen dan dat zij aardewerk in Oosterhoutse trant hebben vervaardigd.

Over de inkoop zijn we goed geïnformeerd: in de lijst van crediteuren treffen we in de rubriek 'schulden en lasten' vijf pottenbakkers uit Oosterhout aan, overigens zonder plaatsaanduiding: de gezusters Loon (= kinderen Antonie van Loon), A. Krul (= Cru), H. Schormans (= Schoormans), A. Stalhouters (= Stadhouders) en I.F. Willems, aan wie Van Steensel nog geld schuldig was. Van de genoemde Jan Francus Willems zijn op afb. 9 een zeldzame kookpan en een theelichtje afgebeeld die zijn merk dragen.

Oosterhoutse pottenbakkers onderscheiden zich in deze periode door (een deel van) hun productie te voorzien van een individueel merk. Het is denkbaar dat ook Van Steensel dat gedaan heeft en dat ooit een pan, kan of doofpot opduikt met zijn initialen.

Het Bergse aardewerk heeft een iets hogere worpprijs, is verwant aan het Oosterhoutse, en is minstens even populair. (afb. 10) Bergse pottenbakkers merken hun waren sinds 1798 met een rond stempel, waarin drie kruisjes en de letters BOZ. Na 1880 wordt een ovaal stempel gehanteerd, met voluit 'Bergen op Zoom'. Op de lijst van crediteuren vinden we de naam van A. Ougestijn (= Adriaan Augustijn), een pottenbakker uit Bergen op Zoom.¹⁹

Wie het Friese aardewerk (afb. 11) heeft geleverd is niet na te gaan; op de crediteurenlijst komen geen Friezen voor. Met 'kruiken' zijn bruine steengoed kruiken uit Frechen en grijze, blauw gedecoreerde uit het Westerwald bedoeld, beide nu nog bekend onder de verzamelnaam 'Keuls aardewerk'. 'Santes' duidt op Xanten in het Rijnland, waar versierde schotels

Afb. 14: Enkele voorwerpen uit schuur nr. 1: van boven naar beneden: tuitpot, Bergsche schit of kookpan, zwart Oosterhouts komfoor, melktest en Friese deksels.

vandaan kwamen die grote populariteit genoten. De term 'Muylands' is voor ons vooralsnog een raadsel. Zowel uit de winkelvoorraad Engels en Delfts aardewerk als uit de goederen in de schuren mag worden afgeleid dat Van Steensel een groothandel had, die de winkeliers in de buurt bevoorraadde. Hij produceerde weliswaar zelf aardewerk, maar lang niet genoeg om aan de vraag te voldoen.

De afnemers

Helaas vermeldt de boedelinventaris alleen die afnemers die aan Van Steensel nog geld schuldig zijn. Deze bedragen zijn ingedeeld in 'kwade, dubieuze, minder dubieuze en goede schulden' en het gaat om honderden guldens. De klanten blijken, op enkele uitzonderingen na, uit de omgeving afkomstig; uit Leiden, Alphen, Koudekerk, Mijdrecht, Uithoorn en zeer veel andere plaatsen.

Alles samengevat werd de waarde van de onroerende en roerende goederen getaxeerd op ruim elfduizend gulden, waarbij de gebouwen voor f 3.700,- gewaardeerd werden. Daartegenover stond een bedrag van bijna f 7.000,- aan schulden en lasten.

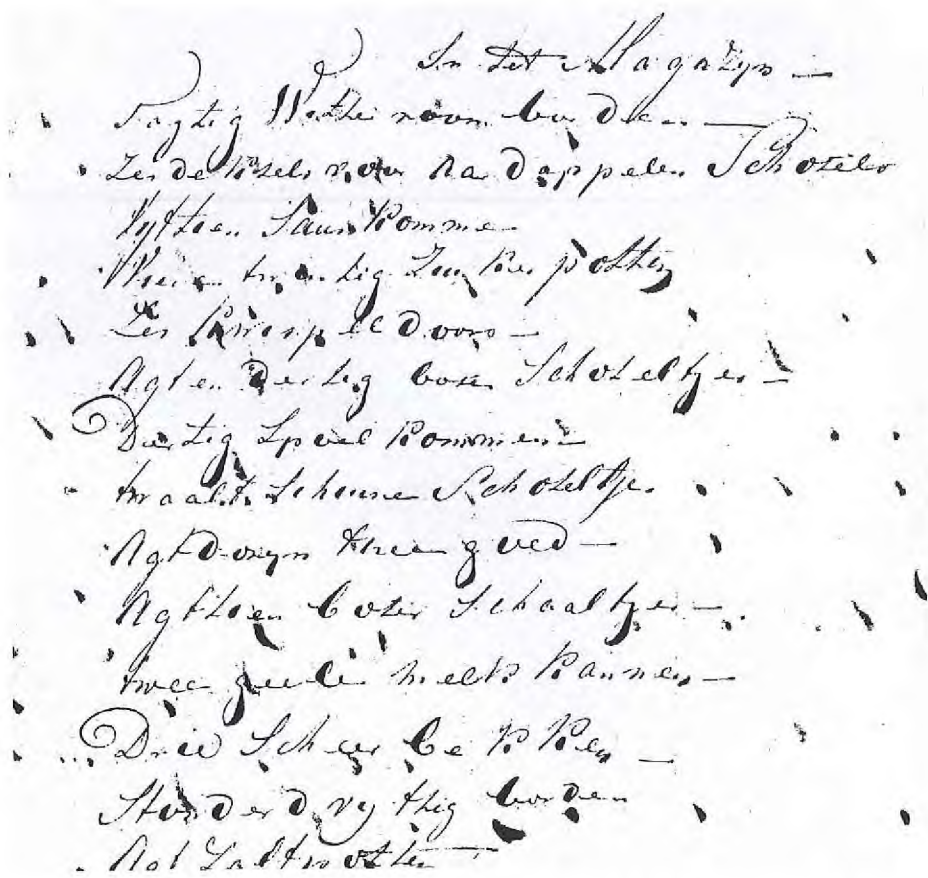
Enkele maanden na deze officiële boedelbeschrijving hertrouwde Joannes van Steensel met Adriana Oomes, afkomstig uit Oosterhout. In 1821 en 1824 werden uit dit huwelijk een dochter en een zoon geboren. Helaas overleed Gijsbertus Jr. in 1834, tien jaar oud, en hiermee waren de kansen op een opvolger definitief verkeken.

De pijpenbakkerij

Zoals we zagen had het bedrijf naast de productie van aardewerk, de groothandel en de winkel nog een belangrijke pijler: het bakken van met kleipijpen gevulde potten, die door naburige pijpenmakers werden aangeleverd.

Over deze beroepsgroep heeft J. van der Meulen een boek gepubliceerd met als titel: 'De 'Gouwenars van Alphen aan den Rijn'.¹⁰

In de 18e eeuw vestigden zich vanuit Gouda pijpenmakers in Alphen en vooral in Aarlanderveen. In dit dorp waren tot aan het eind van de 18e eeuw enkele grote pijpenmakers gevestigd, die ook een eigen oven bezaten. Collega's zonder oven konden daar eveneens terecht, maar ook de pottenbakkerij van Oudshoorn was

Afb. 15: Engels en ander handelsaardewerk uit het magazijn in de boedelinventaris van 1826: aardappelen schotels, sauskommen, suikerpotten, kwispeldoors etc.

sinds de dagen van Sjakel van Giften - en wellicht al eerder - op deze dienstverlening ingesteld.

In een bedrijfsenquête uit 1811, tegen het einde van de Franse tijd, wordt opgegeven dat er in de pottenbakkerij van Oudshoorn 600 pijpenpotten per jaar worden gebakken, maar dat dat aantal vóór 1806 2631 per jaar bedroeg.²⁰ Dat is een flink aantal: 50 stuks per week. De spectaculaire teruggang wordt geweten aan het wegvallen van de export, 'doordat de zeevaart niet vrij is'.

In de vroege 19e eeuw is de grote bloei van het pijpenmakersambacht weliswaar voorbij, maar er zijn nog steeds her en der bedrijfjes in de omgeving die hun pijpen naar de pottenbakkerij van Van Steensel brengen. Ook in Oudshoorn zelf waren pijpenmakers werkzaam, zoals de uit Schoonhoven afkomstige Arnoldus Murk, die jarenlang een huis bewoonde dat tot de pottenbakkerij behoorde en die daarmee een bijzondere band gehad moet hebben. Hij komt voor in de registers van patentschuldigen die

over de jaren 1808-1814 bewaard zijn gebleven. Zijn schoonzoon Jan Kalmeijer was pottenbakkersknecht. Jan Cornelisse, die vanaf 1811 ook de naam van zijn moeder, eveneens Murk, als achternaam gebruikt, staat in deze vroege patentregisters als pottenbakker geregistreerd, maar duikt later op als pijpenmaker.

Bij de Goudse pijpenmakers stonden de collega's uit Aarlanderveen, Alphen en Oudshoorn in een kwade reuk. Het waren concurrenten waar het hecht georganiseerde Goudse pijpenmakersgilde geen greep op had en op wie men vooral gebeten was omdat ze niet alleen Goudse pijpenmerken zonder toestemming en zonder betaling overnamen, maar ook omdat ze op pijpen en verpakkingen van tijd tot tijd het Goudse stadswaapen aanbrachten en hun waren, zonder aan de strenge Goudse kwaliteitseisen te voldoen, als Gouds aan de markt brachten. De herhaalde klachten vanuit Gouda leidden ertoe dat er eind 1818 via een Koninklijk Besluit nationale regelgeving kwam met betrekking tot de pij-

penmerken. Die werden geregistreerd en waren daarmee beschermd, terwijl het voeren van een stads- of gemeentemerken alleen aan producenten in die gemeente zelf was toegestaan.

In een lange klaagbrief, die de Goudse pijpenmakers in juli 1819 aan hun stadsbestuur schreven, beweren ze dat het nog weinig geholpen heeft: *'Te Alphen of onder het district Oudshoorn kreunt men zich geheel niet aan Zijner Majesteit besluit van 25 December l.l. Men gaat voort met het wapen dezer stad op hunne pijpen te stellen, en met de meest gerenomeerde merken van hier op pijpen van veel slegter qualiteit te voeren ...'* Jan Cornelisse Murk wordt nog speciaal vermeld, omdat hij zo onvoorzichtig was zijn knecht in Gouda een pijpenvorm ter reparatie te laten aanbieden, waar het wapen van Gouda duidelijk in aanwezig was.²¹

De al eerder genoemde boedelinventaris van 1820 geeft enig inzicht in de pijpenbakkersactiviteiten van Joannes van Steensel. De lijst van debiteuren vermeldt een aantal pijpenbakkers, die

Afb. 16: Hooftstraat nrs. 233 tot 243, straatzijde; eens de locatie van de Oudshoornse pottenbakkerij. In het begin van de 20e eeuw was het perceel nr. 233-235 in gebruik van het Leger des Heils. Later was in dit pand het oefenlokaal van het Nederlandse Rode Kruis gevestigd en daarna vond de Postduivenvereniging 'Blauwband' er onderdak (foto J.A. Henry, 1989).

hem nog bakloon verschuldigd zijn:²²

Kwade schulden:	Pieter Snel, Aarlanderveen	f 172,-
	De Weduwe Murk, Alphen	f 86,50
	Adolf Valk, Aarlanderveen	f 203,-
	Frans van der Pouw, Hazerswoude	f 32,50
	Jacob Izaak, Alphen	f 6,96
Dubieuze schulden:	Cornelis Scheer, Alphen	f 60,80
	Jan Cornelisse	f 173,75
Goede inschulden:	Pieter de Looy, Aarlanderveen	f 54,50

De pijpenmakers zijn rijkelijk vertegenwoordigd bij de 'kwade' en 'dubieuze' schulden. Hopelijk had Van Steensel ook nog beter betalende klanten, maar die zijn helaas niet vermeld. Behalve Arnoldus Murk en Jan Cornelisse Murk heeft ook Geurt Jacobs Schild een tijd als pijpenmaker in Oudshoorn gewerkt; in 1824 komen we hem tegen als getuige bij het huwelijk van de Friese pottenbakker Egge Hylkes Visser. Schild zal later als pijpenfabrikant te Aarlanderveen nog forse aanvragen krijgen met Gouda in verband met - wederom - het illegaal voeren van merken en het Goudse stadswapen. Arnoldus Murk oefent zijn vak tot op hoge leeftijd uit; in de volkstelling van 1839 staat hij, 79 jaar oud, nog als pijpenmaker te boek. Hij moet kort daarna vertrokken zijn; hij is niet in Oudshoorn overleden.

Personeel: import en eigen kweek

Meer dan een eeuw is de pottenbakkerij geleid door vaklieden van elders; Joannes van Steensel was de eerste die in Oudshoorn zelf was geboren, al bleek ook hij nog stevige banden met Oosterhout te hebben. Een pottenbak-

kerij werkt altijd met een aantal geschoolde knechts en die zullen aanvankelijk ook van elders zijn aange trokken, zoals bv. Sjakel van Giften uit Bolsward. Pas vanaf het begin van de 19e eeuw beschikken we over gegevens die het mogelijk maken het grootste deel van de personeelsleden te achterhalen: patentregisters (1808-1814), burgerlijke stand (vanaf 1811) en volkstellingen (1829 en 1839) (zie tabel 2 en 3).

Zoals bleek uit de patentregisters behoorden twee uit de buurt afkomstige en vrijwel zeker in het bedrijf zelf opgeleide pottenbakkers tot de vaste ploeg: Jacobus Obree en Jan Kalmeijer. Ook twee zoons van Jan komen later in het bedrijf; Jacobus treffen we alleen in de volkstelling van 1829 aan, maar Arnoldus werkt er tenminste 20 jaar, tot de sluiting. Ook Dirk Meurs is waarschijnlijk uit Oudshoorn afkomstig; alleen in 1815 wordt hij, als getuige bij een huwelijk, als pottenbakker vermeld. Johannes van Dun, een van de oudgedienden, hoorde tot de 'import': hij was afkomstig uit Oosterhout. Twee familieleden (broers?) van hem, Arnoldus en Pieter, waren slechts korte tijd in Oudshoorn werkzaam. In september 1822 overlijdt Jan Kalmeijer; zijn zoons zijn dan pas 7 en 12 jaar oud en het lijkt aannemelijk dat zijn dood de aanleiding is geweest voor de personeelsadvertentie in de Leeuwarder Courant. Niet lang daarna doet een jonge Friese pottenbakker zijn intrede, Egge Hylkes Visser uit Workum. Wanneer precies is niet meer na te gaan, maar in 1824 vindt in Oudshoorn zijn huwelijk plaats met Antje Alberts Draaisma, een geboren Friezin, dochter van een pottenbakker die op dat moment samen met enkele andere Friezen werkt in de in 1821 opgerichte pottenbakkerij te Kampen. Egge en Antje krijgen in 1825 een zoon Hylke. Waarschijnlijk in verband met het hierna te bespreken faillisse-

tabel 2 - Pottenbakkersknechts werkzaam in Oudshoorn vanaf ca. 1800*

naam	periode	persoonlijke gegevens	bijzonderheden	bronnen
Jan Cornelisse	ca.1810			patentbelasting 1810
Arnoldus van Dun	1818	geb. ca.1785	vertrokken naar onbekend	getuige B.S. (= Burgerlijke Stand)
Johannes van Dun	1808-1827	geb. Oosterhout 1786; geh. met Maria Dorothea Kok; div.kinderen	ca.1827 vertrokken naar onbekend	patentbel. 1808-1814 getuige B.S. en aangifte kinderen
Pieter van Dun	1822	geb. ca.1800	vertrokken naar onbekend	getuige B.S.
Andries Glansbeek	1826-1827	geb. ca. 1793; woont 1824 in Utrecht	vertrokken n. onbekend	getuige B.S., vt.Utrecht
Arnoldus Kalmeijer	1829-1849	geb. Alphen 1810, gehuwd met Margrita van Eyk; overleden Leiden 2-1-1871	zoon van Jan; van 1849-1854 werkzaam in Hazerswoude	volkstelling 1829; B.S. Oudshoorn, Hazerswoude, Leiden
Jacobus Kalmeijer	1829	geb.Oudshoorn 1815	broer van Arnoldus	volkstelling 1829
Jan Kalmeijer	1808-1822	geb.Woerden ca.1784; overl. Oudshoorn 1822; gehuwd met Wilhelmina Murk	schoonzoon van de Oudshoornse pijpenmaker Arnoldus Murk	patentbel. 1808-1814 B.S.
Dirk Meurs	1815			B.S.
Pieter Sybrens Potma	1835- ca.1846	geb.Workum 1798, overl. Leiden 1859; gehuwd met Janke Rinses Talsma	zoon van Workumse pottenbakker; was van ca.1825-1835 koemelker te Bolsward; gaat 1851 van Zoeterwoude naar Leiden; vader van Rinse	B.S. Oudshoorn, Workum, Bolsward, Leiden
Rinse Potma	1846	geb.Workum 1821, gehuwd .met Rijkje Klein uit Oegstgeest	zoon van Pieter; vertrokken naar Leiden	B.S. Oudshoorn, Leiden
Jacobus Obree	1808-1829	geb.Oudshoorn ca.1747, overleden Oudshoorn 1832; geh.met Evertje van Gelderen		patentbel. 1808-1814 B.S.; volkstelling 1829
Pieter Schouten	1818- ca.1831	geb.Oudshoorn ca.1798; geh.m. Matje van der Horst	werkt in 1833 in Hazerswoude; vertrokken naar onbekend	B.S.; volkstelling 1829
Egge Hylkes Visser	1824-1825	geb.Workum 1801; overleden Hazerswoude 1833; geh.met Antje Alberts Draaisma	trouwt in 1824 in Oudshoorn; woont in 1828 in Sneek	B.S. Workum, Oudshoorn, Sneek, Hazerswoude

* bij 'periode' is het tijdvak aangegeven waarvan aangetoond kan worden dat betrokkene in Oudshoorn heeft gewerkt; in werkelijkheid zal de arbeidsduur meestal veel langer zijn geweest.

ment keren ze in 1826 of 1827 terug naar Friesland, waar in 1828 in Sneek een zoon wordt geboren. In 1833 trekt het gezin opnieuw naar de Rijnstreek, maar nu naar Hazerswoude. Kort daarna overlijdt Egge Visser, 32 jaar oud. Antje krijgt nog een dochter, Eggeltje, en gaat dan terug naar Workum, waar ze enige jaren later hertrouwt met een

pottenbakker. Zoon Hylke, die eigenlijk opgroeit in Friesland, is in 1849 als pottenbakker werkzaam in Leiden, waar hij ook is getrouwd. Van korte duur was het verblijf van de pottenbakkersknecht Andries Glansbeek. In 1824 woont hij in Utrecht, in 1826 en 1827 in Oudshoorn, en bij de volkstelling van

1829 blijkt hij alweer vertrokken. Behalve Egge Visser en Andries Glansbeek verdwijnt ook Johannes van Dun omstreeks 1827 uit beeld. We weten niet waarheen. De nieuw aange-trokken Pieter Schouten, geboren te Oudshoorn, bleef na 1827 wel aan het bedrijf verbonden.

Failliet

In de inleiding werd al melding gemaakt van de publieke verkoop van de pottenbakkerij in maart 1827 in verband met het faillissement van de eigenaar, Joannes van Steensel. De toedracht hiervan is te reconstrueren uit de stukken van de rechtbank te Leiden.²³ Een onvoorzichtige transactie met wissels, die Van Steensel in goed vertrouwen had geaccepteerd van een koopman uit Aarlanderveen, een zekere Joseph Deyken, werd hem noodlottig. De wissels, die weer aan anderen waren doorgegeven, bleken niet betaalbaar, met als gevolg dat enkele Amsterdamse kooplieden, waaronder A. Sinkel met wie Van Steensel en/of Deyken handel dreef, de zaak bij de Leidse rechtbank aanhangig maakten en om conservatoir arrest vroegen van de boedel van beide betrokkenen. Op 28 september 1826 verzoekt Van Steensel de rechtbank om hemzelf en ook Deyken failliet te verklaren (afb. 12). In zijn brief benadrukt Van Steensel in wat voor een moeilijke situatie niet alleen hij en zijn huisgezin, maar ook zijn werklieden terecht zijn gekomen: hij rept van nagenoeg zeventig personen, en daarmee zal hij alle gezinsleden, die van hem afhankelijk waren, meegeteld hebben. Deyken daarentegen, zo meldt hij, is met de noorderzon vertrokken en heeft zijn

boedel onbeheerd achtergelaten. De rechtbank gaat akkoord en de crediteuren worden opgeroepen, terwijl al op 18 september de roerende goederen van Van Steensel door de deurwaarder waren beschreven en verzegeld.²⁴ Dit levert weer hoogst interessant materiaal op, temeer omdat de opsomming van de pottenbakkerswaren in de diverse loodsen en magazijnen gedetailleerder is dan bij de reeds besproken boedelbeschrijving van 1820. De aanwezige goederen zijn ook getaxeerd, waarbij het personeelslid Johannes van Dun als een van de deskundigen optrad. Helaas is het taxatierapport niet in de gerechtelijke archieven teruggevonden.

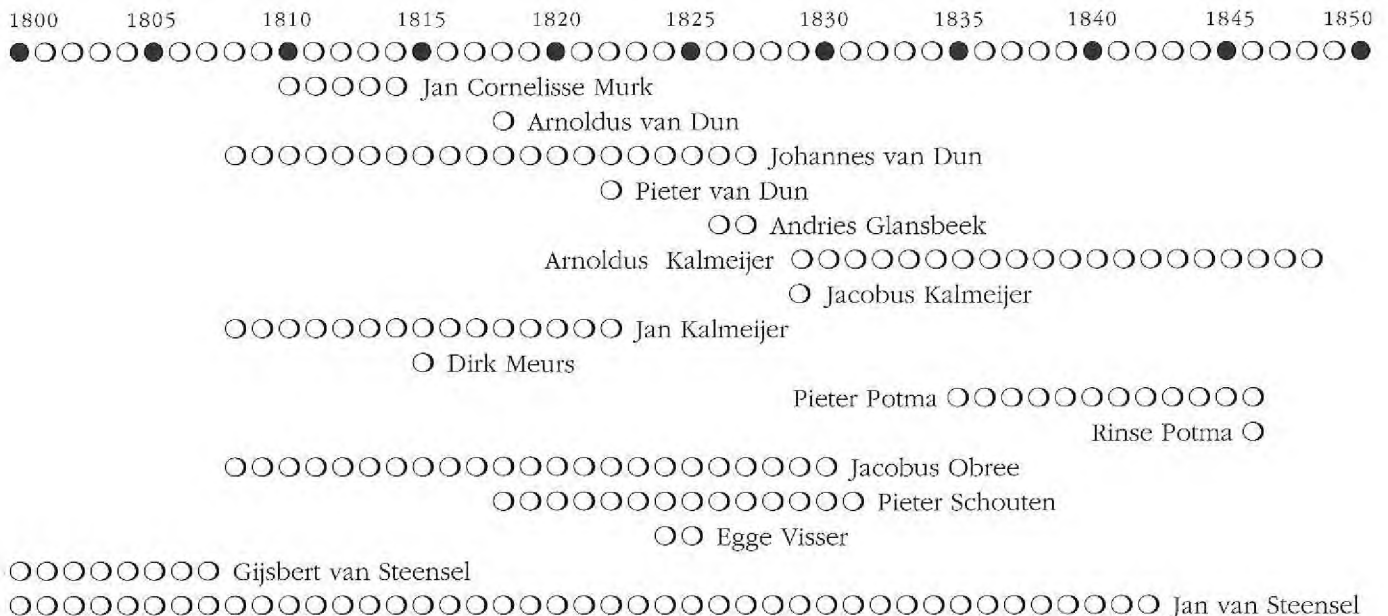
De winkel- en fabrieksinventaris van 1826

Andermaal blijkt wat een goedgevulde en interessante winkel Oudshoorn in die dagen rijk is, terwijl de voorraden uit de magazijnen - deels eigen fabriekaart, deels ingekocht - een grote verscheidenheid tonen. Het voert te ver om alles te bespreken, we maken een keus. Het Oosterhouts aardewerk: tuitpotten, zwarte komforen, melktesten en sluitpannen; Uit Bergen op Zoom: steelpannen, bakken, rode komforen en diepe pannen; Uit Friesland: waskommen, groene boterpotten, rode komfo-

ren en vergiettesten (= vergieten) (afb.13 en 14). Anders dan in 1820 wordt nu ook Gouds aardewerk aangeboden: bloempotten, kannen, schotels en potdek-sels. Een voor ons geheel nieuwe categorie is het 'Alphens'. Dat moet een eigen vinding zijn en het hier genoemde assortiment bestaat uit rode boterpotten, grauwe testen, groene vergiettesten, kannen en koekpotten (= voorraadpotten met 2 verticale oren). In de winkel vinden we in hoofdzaak het fijnere Delftse en Engelse aardewerk, dat o.a. via kooplieden uit Amsterdam werd betrokken. De variatie aan borden, schotels, ketels, kommen en serviezen is indrukwekkend, in wit, zwart, gedecoreerd etc. (afb. 15).

Van Steensel had handelscontacten ver buiten zijn woonplaats, wat nog eens duidelijk blijkt uit de lijst van de crediteuren, die zich na het bekend worden van het faillissement hadden aangemeld. Pottenbakkers uit Oosterhout en Bergen op Zoom en nu ook uit Gouda (Jacob van Bentum), de kooplieden Mantz & Comp., A. Sinkel en Hermann Salomo uit Amsterdam, Ter Burch, Perk & Comp. in Delft, en in Friesland de Workumer schipper en koopman Taede Jacobs Hilverda en Engel Gerritsma uit Heerenveen.

tabel 3 - Pottenbakkers en pottenbakkersknechts in Oudshoorn na 1800

Verder met Leendert Kalkoven

Als Joannes van Steensel failliet gaat en zijn onroerend goed wordt verkocht, wordt dat door een Leidse notaris afgehandeld en niet door de Oudshoornse notaris Leendert Kalkoven¹. Dat is ook wel begrijpelijk, want Kalkoven is belanghebbende; hij heeft Van Steensel kort daarvoor, bij diens poging een faillissement te voorkomen, nog een tweede hypotheek van f 2.000,- verstrekt. Dat belang wordt nog veel groter wanneer Leendert Kalkoven bij de publieke verkoop op 3 maart 1827 het bedrijf en de twee daarbij horende woningen aankoopt voor de flinke som van f 4.050,-. In de bedrijfswoning huisde de familie Van Steensel, in het huis daarnaast de pijpenmaker Arnoldus Murk.

Wat was Kalkoven voor een man en wat moest een notaris met een pottenbakkerij? De ongetrouwde Leendert Kalkoven, welvarend man en eigenaar van zeer veel onroerend goed, was behalve notaris ook burgemeester van Oudshoorn en lid van Provinciale Staten, en daarmee een van de aanzienlijkste burgers van het dorp. Hij hield de pottenbakkerij aan en omdat er nergens sprake is van verhuur van het bedrijf - in de boedelinventaris die na zijn dood is opgemaakt zou dat zeker zijn vermeld - kunnen we aannemen dat hij zelf de exploitatie ervan ter hand heeft genomen. Van Steensel zal als bedrijfsleider in loondienst zijn gekomen en bleef, net als Arnoldus Murk, bij het bedrijf wonen.

Wat er met de zeer omvangrijke voorraad van winkel en pottenbakkerij is gebeurd, wordt niet helemaal duidelijk. De voorraad wordt opgenomen en getaxeerd, maar niet publiek verkocht; bij de veiling van het bedrijf wordt de koper in de gelegenheid gesteld de voorraad 'op *tauxatie*' over te nemen, maar er wordt niet vermeld of dat gebeurd is. We vermoeden dat Leendert Kalkoven nogmaals in de buidel getast heeft en de voorraad, vele duizenden stuks aardewerk, heeft gekocht. Waarom nam hij het bedrijf over? Hij kende het goed genoeg om te weten dat er wel een toekomst voor was, maar dat er voor hemzelf lucratiever manieren van geldbelegging denkbaar waren. Zorg om het dorp en om de

Afb. 17: Hooftstraat nrs. 233 tot 243, nu van de Rijnzijde (foto J.A. Henry, 1989).

broodwinning van een aantal gezinnen moet voor hem de doorslag hebben gegeven. En zo kwam een bedrijf, dat gesticht werd op initiatief van de plaatselijke gezagsdrager, ambachtsheer Cornelis de Vlaming, in de laatste fase van zijn bestaan in handen van burgemeester Leendert Kalkoven.

Ondanks het faillissement was er sprake van een redelijke continuïteit. Joannes van Steensel bleef als bedrijfsleider en een deel van het personeel bleef eveneens: Pieter Schouten, de hoogbejaarde Jacobus Obree, de jeugdige Arnoldus Kalmeijer en de pijpenmaker Arnoldus Murk. Twee ervaren arbeidskrachten vertrokken, of omdat er geen werk meer voor ze was of omdat ze te weinig vertrouwen hadden in de toekomst: Egge Visser en Johannes van Dun.

Enige jaren later overleed Jacobus Obree en verdween Pieter Schouten naar Hazerswoude. Pas in 1835 werd voor het eerst weer een buitenstaander aangetrokken: de Fries Pieter Sybrens Potma uit Workum. Zijn vader had daar een eigen pottenbakkerij, waar Pieter, geboren in 1798, het vak leerde. In 1814 overleed zijn vader. Zijn moeder hertrouwde met een veel jongere man, die het bedrijf een aantal jaren gaande hield. In 1823 - Pieters moeder was inmiddels overleden - werd het bezit van de Potma's verkocht. Pieter verhuisde met zijn vrouw en zoontjes Sybren en Rinse naar Bolsward, waar hij een aantal jaren bij de burgerlijke stand als 'koelmelker' te boek stond.

Hij ging daarna als pottenbakker naar Oudshoorn en zou daar ruim 10 jaar blijven. Zoon Rinse trad in zijn voetsporen; Sybren werd schipper.

Tegelijk met de komst van Potma heeft eigenaar Kalkoven zijn neef, de in 1812 geboren Egbert Dirk Kalkoven, een plaats in het bedrijf bezorgd. Vanaf 1836 is deze regelmatig getuige bij het aangeven van nog meer kinderen van Pieter Potma. Hij zal administratieve en organisatorische taken hebben vervuld en misschien de winkel voor zijn rekening genomen hebben.

In 1841 is Joannes van Steensel 67 jaar oud. Hij verlaat het bedrijf en vestigt zich met vrouw en dochter te Alphen; hij overlijdt er in 1853. Egbert Kalkoven neemt de leiding van het bedrijf over. In 1841 wordt hij aangeduid als koopman, bij zijn huwelijk met Teuna Blok in 1843 als fabrikant, in 1844 en 1847 als pottenbakker.

Ongeveer tegelijk met Van Steensel moet ook de pijpenmaker Arnoldus Murk vertrokken zijn. Het bedrijf telt dan twee ervaren pottenbakkers, Arnoldus Kalmeijer en Pieter Potma. In juni 1848 overlijdt eigenaar en beschermheer Leendert Kalkoven. In datzelfde jaar, zo blijkt uit de gemeenteverslagen, sluit neef Egbert de pottenbakkerij. Een jaar later wordt de erfenis geregeld; vier neven en nichten, waaronder Egbert, krijgen elk geld en goederen ter waarde van f 28.000,-²⁵ Egbert wordt eigenaar van - onder veel meer - de pottenbakkerij, die wordt

getaxeerd op f 3.000,-. Hij houdt de winkel nog enige jaren aan, laat de gebouwen in 1852 veilen en vertrekt met zijn gezin naar Haarlem.²⁶ Egberts hart zal niet bij de pottenbakkerij gelegen hebben; hij was vermoedelijk meer koopman en winkelier. Waarom hij vertrok is niet bekend; misschien viel de omzet van de winkel tegen, of lokte het perspectief om elders van de erfenis te gaan genieten. In Haarlem is hij in 1863 overleden.

De Potma's zijn niet teruggegaan naar Friesland. Ze vestigen zich in Zoeterwoude, aan het Jaagpad; vader Potma is daar 'ventjager'. Vanaf 1851 wonen ze in Leiden, waar Pieter in 1859 is overleden. Ook Arnoldus Kalmeijer komt in 1854 - via Hazerswoude - in Leiden terecht en zou daar, tot aan zijn dood in 1871, werken in de pottenbakkerij van J.W. Filippo.

Conclusies

Het gebeurt maar zelden dat van een pottenbakkerij, waarvan geen aardewerk is overgeleverd, toch de bedrijfs-geschiedenis van begin tot eind kan worden gereconstrueerd. Niet alleen daarom is het Oudshoornse bedrijf zo interessant. Het was de eerste en een tijdlang de enige pottenbakkerij in het gewest Holland, die op het platteland gevestigd was. Van een dorps karakter was echter geen sprake: bij de inkoop en productie oriënteerde men zich op het aanbod van de nationale markt, bij de verkoop werd de gehele regio bediend.

Wat omvang betreft was het een gemiddeld bedrijf; tegen het eind van de 18e eeuw werkten er zo'n 5 à 6 mensen, na 1841 wat minder. Het personeel was deels uit de omgeving afkomstig en ter plaatse opgeleid, maar gedurende de gehele bestaansduur zijn er regelmatig vakmensen aangetrokken uit bekende pottenbakkerscentra, waarbij Gouda opvallend ontbreekt. Op die manier werden nieuwe kennis en vormgevingstradities in het bedrijf gebracht, wat gevolgen had voor het geleverde product. Het was lange tijd een modern bedrijf in die zin dat het niet wortelde in één bepaalde regionale traditie, maar inspeelde op de steeds meer gedifferentieerde vraag: populairere modellen uit verschillende regio's inkopen of namaken. Door iets anders te leveren dan het dominante Gouda

lukte het om vanaf het begin een eigen marktsegment in de regio te veroveren. Dat beleid werd ondersteund door de groothandel in aardewerk; wat men zelf niet kon maken werd ingekocht. Er werd Bergs, Oosterhouts en Fries aardewerk geleverd, later ook wat Gouds, en het Alphens, een eigen vinding waarvan we helaas niet goed weten wat we er ons bij moeten voorstellen. Daarnaast werd ook fijn aardewerk verkocht, Engels en Delfts. Afnemers waren vooral winkeliers in de wijde omtrek.

Een derde pijler van het bedrijf was het bakken van door pijpenmakers uit Oudshoorn, Alphen, Aarlanderveen en Hazerswoude vervaardigde pijpen. Lange tijd was er bij de pottenbakkerij een pijpenmakerij gevestigd. Waarom ging de pottenbakkerij ten onder? Het handelsmerk was steeds geweest het bieden van een breed assortiment aan huishoudelijk gebruiksgoed; daarmee was een gat in de markt aangeboord. Maar de markt voor huishoudelijk aardewerk begon te stagneren door de concurrentie van fijn aardewerk uit Engeland, Maastricht en elders, en van metalen keukengerie.

In de aardewerksector was inmiddels in Hazerswoude en elders in de regio een nieuw type bedrijven tot ontwikkeling gekomen: groter, met meer kapitaal, gericht op de groeiende vraag naar massagoed, zoals bloempotten voor de tuinbouw, suikervormen, loodwitpotten en eesttegels voor de industrie, buizen en andere keramiek voor de bouw. 'Werklust' en 'De Nijverheid' in Hazerswoude produceerden daarnaast ook dakpannen. Ook hier was productdifferentiatie, maar van een geheel ander karakter, gericht op de nieuwe groeimarkten van die tijd. Kleine ambachtelijke pottenbakkerijen waren beslist niet kansloos, maar ze konden zich alleen handhaven door innovatief gedrag: met nieuwe producten nieuwe gaten in de markt aanboren, of verbeteringen aanbrengen in het productieproces of de marketing. Maar Egbert Kalkoven was niet de man, die de impulsen kon geven tot vernieuwing van de formule die Jan van Wiert, Sjakel van Giften en Gijsbert en Joannes van Steensel meer dan anderhalve eeuw een bestaan had verschaft.

Noten:

1. De advertentie verscheen ook in de 'Leydsche Courant' van 2 februari 1827.
2. Gemeentearchief Leiden, notaris Jacob Valk, 1827, akte 40 en 43.
3. Belangrijke aardewerkverzamelingen zijn te zien in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem en het Museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam. Inleidende literatuur: J. de Kleyn - Volksaardewerk in Nederland sedert de late Middeleeuwen; Lochem 1986.
4. SARM (Streekarchief Rijlands Midden te Alphen a/d Rijn), Oud archief Oudshoorn, inv.202, fol. 52.
5. Zie voor de eigendomsoverdrachten in de periode 1686-1696: SARM, Oudrechtelijk archief Oudshoorn, inv.10, Protocolboek fol.1 (Ullenbroek 1686), 198 (Lachtropius 1695), 201 (De Vos 1695), 230 (Van Wiert 1696).
6. SARM, Oud archief Oudshoorn, inv.275 j; Requête, besloote missive, relaas en verhaal en sententie wegens de potbakkerij in Oudshoorn 1686-1687; ook te vinden in inv.202 fol. 106 e.v.
- 6a. Fr. D.O. Obreen - Archief voor Nederlandse Kunstgeschiedenis, 1877, deel 3, p. 81; Alfred von Wurzbach - Niederländisches Künstler-Lexicon, 1910; Erika Gemar-Koeltzsch - Holländische Stillebenmaler im 17. Jahrhundert; Luca-Bild-Lexicon, 1995, Band 3, p. 575.
7. D.H.Duco - Bronnen van de pijpennijverheid in Gouda; Amsterdam 1978 e.v.
8. SARM, Notarieel archief Oudshoorn, notaris Cornelis van Schellinghout, inv.328, fol.27.
9. De naam Van Giften is in Bolsward niet aangetroffen, wel in Sneek. In Oudshoorn wordt Van Giften meestal Sjakel genoemd, soms Jacobus, bij zijn huwelijks Jacques. Zijn doop hebben we in Friesland nog niet kunnen achterhalen.
10. SARM, Oudrechtelijk archief Oudshoorn, inv.18, Protocolboek 1739-1742, fol.311.
11. J. van der Meulen - De 'Gouwenaars' van Alphen aan den Rijn. Een onderzoek naar tabakspijpenmakers en hun producten; Alphen a/d Rijn 1986, p.21.
12. ARA (Algemeen Rijksarchief Den Haag), toeg.3.19.41 Archief van de familie Van Reede van Oudshoorn, inv.54: Beschrijving van de Ambachten Oudshoorn ende Gnephoek.
13. SARM, Oudrechtelijk archief Oudshoorn, inv.22, Protocolboek 1759-1763, fol.304.
14. Adri van der Meulen en Paul Smeele - Oosterhout als pottenbakkerscentrum; Antiek jrg.24 nr.1 en 2, juni en sept.1989, p.2 e.v. en p.63 e.v.
15. ARA, toeg.2.01.12, Archief Binnenlandse Zaken 1796-1918, inv.783-786.
16. SARM, Notarieel archief Oudshoorn, notaris Leendert Kalkoven, 1814, akte 116.
17. De typisch Brabantse naam Van Dun komt verder in de omgeving van Alphen niet voor. In Oosterhout is op 8 juli 1786 een Johannes van Dun gedoopt, zoon van Arnoldus en Joanna de Graaf. De kans is groot dat dit onze pottenbakker is, omdat het jaar overeenstemt met zijn leeftijd en de voornamen van de ouders terugkeren bij zijn kinderen.
18. SARM, Notarieel archief Oudshoorn, notaris Leendert Kalkoven, 1820, akte 34.
19. Over Bergen op Zoom: C.J.F. Sloomans, L.J. Weijs, C.C.J. van de Watering - Tussen hete vuren; 2 delen, Tilburg 1970.; over Fries aardewerk: Adri van der Meulen en Paul Smeele - Rinse Jan Dorama, fabrikant van Fries, Bergs en Gouds aardewerk; Antiek jrg.21 1986-1987, p.133 e.v. en 230 e.v.
20. ARA, toeg.3.02.10.05 Archief van de onderprefect Leiden, inv.118.
21. ARA, toeg.2.04.23.01 Archief Binnenlandse Zaken, afd. Nijverheid en haar voorgangers 1817-1877, inv.64, rep.2271.
22. J. van der Meulen noemt de Wed. Murk, Adolf Valk, Frans van der Pouw en Jacob Izaak niet; in zijn tabel op p.50 komen in 1820 in Alphen geen pijpenmakers meer voor.
23. ARA, toeg.3.03.60, Rechtbank van 1e aanleg arrondissement Leiden, inv.56, akte 318, 319.
24. ARA, toeg.3.03.18.19, Vrederegerecht van Woubrugge, inv.19, akte 73.
25. SARM, Notarieel archief Hazerswoude, notaris E.H.G. Thesingh, 1849 akte 48.
26. SARM, Notarieel archief Hazerswoude, notaris E.G.H. Tesingh, 1852 akte 49.